

Temps, guerra i política en la reivindicació de territoris indígenes i nacionals: un relat gràfic de la guerra del Chaco¹

Gabriela Dalla Corte
Universitat de Barcelona

L'estudi vol aprofundir en les conseqüències del conflicte bèl·lic que enfrontà a Bolívia i Paraguai a la guerra del Chaco (1923-1935), de manera especial per a les poblacions indígenes, les quals, en els darrers anys, han començat a dur a terme una clara reivindicació per al reconeixement oficial dels seus drets territorials a partir de la revaloració de la participació dels indígenes del Chaco en aquesta guerra com també de la utilització dels recursos naturals i de les comunitats autòctones pels exèrcits enfrontats, tot tenint com a eina d'estudi el registre fotogràfic del conflicte.

The study looks in depth at the consequences of the Chaco war between Bolivia and Paraguay (1923-35) and especially the consequences for the indigenous peoples, who in recent years have started to demand official recognition of their territorial rights based on a reassessment of the participation of the indigenous peoples of the Chaco in the war, and the use of natural resources and indigenous communities by the armies involved. The study uses the photographic record of the conflict as a tool.

1. Els recursos indígenes i les societats envolupants

Els últims anys, les comunitats indígenes del Chaco paraguaià o Boreal han tirat endavant un seguit de reclamacions per reivindicar el reconeixement oficial dels seus drets territorials.² Un dels grups més actius és el que s'ha establert a Puerto Victoria (l'antic Puerto Casado), localitat en la qual es va situar al final del segle XIX l'administració de la societat anònima argentina Carlos Casado, SA, una de les empreses de taní més importants de la regió, ja que va acumular el 23% del Chaco paraguaià i el 14% del territori nacional. El desenvolupament històric de la companyia és la demostració de l'impacte negatiu que van tenir les empreses de taní en els grups indígenes del Chaco utilitzats com a mà d'obra, i que van perdre la seva hegemonia a partir de la dècada del 1930 amb la caiguda internacional de les exportacions de taní i el quebratxo.³

Al mateix temps, també els últims anys les ciències socials han afavorit un revifament de l'interès per les conseqüències dels conflictes bèl·lics patits pel Paraguai des que es va constituir en estat nacional.⁴ Així, tot i que la guerra de la Triple Aliança –sustentada pel Brasil, l'Uruguai i l'Argentina entre els anys 1865 i 1870– mai no va deixar de cridar l'atenció d'un nombrós grup d'investigadors llatinoamericans i europeus, la guerra del Chaco –que va enfrontar Bolívia i el Paraguai entre el 1932 i el 1935–, en canvi, no va tenir un tractament semblant ni va ser objecte de reflexions procedents d'especialistes o actors aliens a aquest conflicte bèl·lic, malgrat que els seus objectius encara es discuteixen i també malgrat que va ser una de les guerres més cruentes de les que van tenir lloc al continent al llarg del segle XX. Segons diversos càlculs, a l'espai conegut amb el nom d'infern verd (en referència a la seva condició selvàtica i “salvatge”)⁵ hi van morir en el breu lapse de tres anys aproximadament 90.000 persones,⁶ sense que es fes cap esforç per comptabilitzar les baixes indígenes.

Per tant, la guerra del Chaco no tan sols va condicionar els destins dels dos països bel·ligerants,⁷

sinó també la vida i la supervivència de les poblacions que habitaven la regió. Aquesta problemàtica ha adquirit una rellevància singular els últims anys a partir de la revaloració de la participació dels indígenes del Chaco en la guerra i de la utilització dels seus recursos pels exèrcits enfrontats. Després de la reivindicació nacional dels territoris va venir la reivindicació de grups indígenes que no van ser escoltats o no es van fer sentir durant el conflicte, el qual, recordem-ho, va permetre al Paraguai desplaçar Bolívia i imposar la sobirania nacional –és a dir, jurisdicció, institucions i ideals de l'estat– en un territori en disputa, suposadament una “terra de ningú”.

La participació indígena (aquesta reclamació indígena) s'està revelant a partir de diverses estratègies d'anàlisi que, en el fons, contribueixen a re-dimensionar el problema de la territorialitat, tant nacional com indígena. En primer lloc, es recuperen relats indígenes de la guerra a partir de la història oral; en segon lloc, es rellegeixen fonts documentals tradicionals, una de les quals és el testimoni del militar rus Juan Belaieff, que va utilitzar els indígenes com a guies per entrar al Chaco poc abans del conflicte, i en tercer lloc, es reinterpreten fonts jurídiques que parlen de la col·laboració i/o coacció a la qual es van sotmetre els indígenes, fins llavors exempts de la presència dels tentacles estatals argentí, paraguaià i bolivià, però incorporats pràcticament d'una manera activa al projecte de les societats envolupants.⁸

1. Amb la col·laboració de la UB, projecte “Educació i ciutadania: models de difusió de valors, institucions democràtiques i construcció de l'estat”, i ref. Hum2006-12351Hist.

2. CHASE-SARDI, M.; BRUN, A.; ENCISO, M.A. *Situación sociocultural, económica, jurídico-política actual de las comunidades indígenas en el Paraguay*. Asunción: Universidad Católica, 1990; VÁZQUEZ, F. *Territorio y población. Nuevas dinámicas regionales en el Paraguay*. Asunción: GTZ-ADEPO-UNFPA, 2006; ZANARDINI, J.; BIEDERMANN, W. *Los indígenas del Paraguay*. Asunción: Universidad Católica Nuestra Señora de la Asunción, 2001.

3. CASACCIA, G.; VÁZQUEZ, M. *La lucha por la tierra en defensa de la vida. El pueblo maskoy frente a Carlos Casado, S.A.* Asunción: Equipo Nacional de Misiones, Conferencia Epis-

copal Paraguaya, 1986; MORÍNIGO, J.N.; OLMEDO, A. *Puerto Casado. Verbo e imagen de la dignidad*. Asunción: FONDEC, 2006; vegeu el relat que fa Zanardini sobre la lluita a Puerto Casado a ZANARDINI, J. “Los indígenas y el Estado paraguayo después de la Guerra del Chaco”, a RICHARD, N. (comp.). *Mala guerra. Los indígenas en la Guerra del Chaco, 1932-1935*. Asunción-París: ServiLibro / Museo del Barro / CoLibris, 2008, pàg. 369-387; VÁZQUEZ, F. *Territorio y población. Nuevas dinámicas regionales en el Paraguay*. Asunción: GTZ-ADEPO-UNFPA, 2006.

4. L'exemple més clar d'aquest interès pels conflictes bèl·lics paraguaians el trobem a RICHARD, N.; CAPDEVILA, L. i BOIDIN, C. (ed.). *Les guerres du Paraguay aux XIX et XX siècles*. París: CoLibris, 2007, sobre la base de la trobada acadèmica organitzada a París el 2005, els resultats de la qual es van publicar prèviament a la revista en línia *Nuevos Mundos – Mundos Nuevos*.

5. MARÍN CAÑAS, J. *El infierno verde*. San José: Editorial Universidad Estatal a Distancia (EUNED), Colección Vieja y Nueva Narrativa Costarricense (núm. 86), 2005, pàg. 124.

6. Vegeu BÁEZ, C. *Le Paraguay, son évolution historique et sa situation actuelle*. París: Librairie Félix Alcan, 1927; ARBO, H. *La cuestión del Chaco Boreal. Conferencia pronunciada por el ministro del Paraguay en el Uruguay bajo los auspicios de la junta de Historia Nacional de Montevideo*. Montevideo: Claudio García Editor, 1931; QUEREJAZU CALVO, R. *Historia de la guerra del Chaco*. La Paz: Juventud, 1990; QUEREJAZU CALVO, R. *Masamaclay: historia política, diplomática y militar de la Guerra del Chaco*. La Paz: Imprenta E. Burillo, 1965, pàg. 450; ELÍO, T.M. (exministre de Relacions Exteriors i de Culte). *La guerra y la paz del Chaco, artículos publicados por el autor en El Diario en 1959*. La Paz: Talleres Gráficos Bolivianos, 1970; ANTEZANA VILLAGRÁN, J. *La guerra del Chaco (hasta Campo Vía). Análisis y crítica sobre su conducción*. La Paz: Litografías e Imprentas Unidas, 1979.

7. Per esmentar dos autors interessats en el seu impacte en el terreny polític: KLEIN, H.S. *Orígenes de la revolución nacional boliviana: la crisis de la generación del Chaco*. La Paz: Juventud, 1968; SEIFERHELD, A.M. *Nazismo y fascismo en el Paraguay: los años de la guerra: gobiernos de José Félix Estigarribia e Higinio Morínigo, 1939-1945*. Asunción: Editorial Histórica, 1986; SEIFERHELD, A.M. *Nazismo y fascismo en el Paraguay: vísperas de la II Guerra Mundial: gobiernos de Rafael Franco y Félix Paiva, 1936-1939*. Asunción: Editorial Histórica, 1985.

8. L'ús del coneixement indígena a través de la identificació de *baqueanos*, paraula que a les fonts històriques figura de vegades amb ve baixa, a DALLA CORTE, G. “La construcción de la región del Gran Chaco más allá de la nación: mensuras, conflictos de límites e intereses empresariales (1870-1932)”, a GARCÍA JORDÁN, P. (ed.). *Estado, región y poder local en América Latina, siglos XIX-XX. Algunas miradas sobre el estado, el poder y la participación política*. Barcelona: Publicacions de la UB, 2007, pàg. 155-207.

Plànol de la zona de la Guerra del Chaco (1932-1933).
 Fotografia i llegenda manuscrita del metge Carlos De Sanctis.
 La resta de fotografies d'aquest article són de la seva col·lecció fotogràfica Mi campaña en el Chaco, àlbum de fotografías explicadas (1932-1933) (Museu Històric Provincial Julio Marc, Rosario, Argentina).

Nota. Els números entre parèntesi que hi ha a les imatges corresponen a l'ordre original de l'Àlbum de fotografies

En síntesi, la guerra es reinterpreta des d'aquesta perspectiva mentre els grups indígenes, al mateix temps, formulen reclamacions jurídiques sobre terres que des del final del segle XIX fins avui han estat en general a les mans d'empreses privades (de taní i/o estancias) o de grups religiosos (principalment, la comunitat menonita).⁹ En aquest sentit, la guerra del Chaco permet observar atentament un moment de canvi social que no pot excloure l'anàlisi del poder com a factor de primer ordre, sobretot amb relació a la manera com aquesta guerra es va assimilar col·lectivament com una experiència de conflicte. Si considerem el poder com un mitjà generalitzat per a assolir uns objectius determinats, posant l'èmfasi en les condicions i les estratègies ideades per a aconseguir aquests

finis, no en podem excloure allò que oportunament Michael Mann va definir com les fonts del poder social, en què ens suggereix pensar les xarxes socials de poder de forma superposada i complexa, de manera que creen al mateix temps un contorn socioespacial definit d'aquest poder.¹⁰ En aquest treball, i sobre la base dels arguments al·ludits més amunt, pretenem inferir la participació indígena a la guerra a partir de la manera com els pobladors locals o els seus recursos figuren esmentats i representats en una col·lecció fotogràfica titulada *Mi campaña en el Chaco, àlbum de fotografías explicadas* (1932-1933), obra del metge Carlos de Sanctis.¹¹

De Sanctis es va integrar a la Primera Divisió de l'exèrcit paraguaià com a cirurgià voluntari i va ser finalment condecorat amb la Creu del Defensor

pel president paraguaià Félix Estigarribia quatre anys després que se signés la pau amb Bolívia. A més, el metge va complir una altra tasca que avui ens permet acostar-nos a aquell àlbum: va servir com a enviat especial del diari de Rosario La Capital. Va ser aquesta condició de “corresponsal de guerra” la que el va ajudar a redactar un diari i un informe, i a confeccionar la col·lecció fotogràfica de la seva campanya al Chaco que interpretem aquí. En aquests documents va deixar constància de les duríssimes condicions de vida dels soldats de tots dos bàndols, i de les seves pròpies vivències en un context històric singular: la penetració dins el Chaco Boreal, un territori que havia quedat al marge del projecte colonial, primerament, i de la consolidació dels estats nacionals, després. Així doncs, per fer aquest treball hem triat algunes d’aquelles imatges, no únicament per il·lustrar la nostra interpretació, que seria l’ús tradicional que s’ha donat a les fotografies com a font històrica, sinó també per interpretar el sentit amb què el metge va construir el relat gràfic i deduir així l’impacte que va tenir el conflicte a les poblacions locals, fins llavors a les fronteres dels projectes nacionals.

La interacció que aquestes poblacions van preferir o van poder tenir amb els grups “blancs” que van començar a penetrar els seus territoris emergeix de les valoracions fetes per un metge declaradament positivista, que es va incorporar a l’e-

xèrcit paraguaià com a voluntari, que va ser reconegut amb el grau de capità de Sanitat *honoris causa* i que, una vegada acabada la guerra, es va convertir en historiador i va fer de la disciplina històrica un catalitzador de les seves pròpies experiències de vida.¹² La informació sobre aquella interacció s’obté tant de l’observació de les fotografies com de la lectura dels missatges que acompanyen les imatges i les marques en forma de creu que De Sanctis va sobreimprimir per atreure la mirada dels seus observadors futurs i desconeguts: nosaltres mateixos.

9. KLASSEN, P. *Kaputi Mennonita. Arados y fusiles en la Guerra del Chaco*. Asunción, s. d., 1976; KLEINPENNING, J.M.G. *The Integration and colonisation of the Paraguay Chaco*. Nijmegen: Geografisch en Planologisch Instituut, Nijmegen Geografische Cahier (núm. 24), 1984. El millor relat de l’impacte del conflicte en els mennonites, a SAWATZKY, C.T. “Recuerdos de una época turbulenta al comienzo del asentamiento en el desierto chaqueño”, a Friesen, M.W. *Mennonitas Canadienses conquistan un desierto, Bodas de Oro de la Colonia Menno Chaco Paraguayo, 1927-1977, Obra conmemorativa para su quincuagésimo aniversario*. Asunción: Industrial Gráfica Comuneros, 1985.

10. En aquest sentit, Mann va reivindicar estudiar “l’organització, el control, la logística i la comunicació: la capacitat per a organitzar i controlar persones, materials i territoris”. Vegeu MANN, M. *Las fuentes del poder social*. Madrid: Alianza, 1991, tom 1, *Una historia del poder desde los comienzos hasta 1760 d.C.*, pàg. 15-16.

11. La col·lecció es conserva al Museu Històric Provincial Julio Marc, a Rosario. Agraïeix a la direcció d’aquest arxiu la consulta i la reproducció d’aquest material.

12. De Sanctis va morir l’any 1957. Un any després va ser homenatjat pels seus amics en una obra titulada *A Carlos de Sanctis en el primer aniversario de su fallecimiento, 4 de julio de 1958*, que va ser publicada a Rosario per l’Establecimiento Gráfico Molachino. En aquest text s’esmenten alguns dels càrrecs que va ocupar el metge: cap de Clínica de la càtedra de Clínica Quirúrgica de la Facultat de Ciències Mèdiques; director del sanatori San Martín; voluntari al terratrèmol de San Juan (1944), a més de president honorari del Centre Paraguaià de Rosario i secretari de la Comissió Nacional del Monument i del Parc de la Bandera. Com a historiador, va defensar el nom tradicional de la ciutat l’any 1852, és a dir, Ciudad del Rosario de Santa Fe; vegeu *Rosario y sur de Santa Fe, hechos y lugares históricos*. Rosario, s. d., 1952; *A la ciudad del Rosario de Santa Fe se nombró Ciudad de Rosario desde 1935*. Rosario, s. e., 1953; *El monumento de la Patria a su Bandera en el Rosario*. Rosario: Establecimiento Gráfico Molachino, 1957.

2. Guerra, religió, fotografia: la legitimació d'una "causa santa"

Les fotografies que va prendre De Sanctis representen un material d'una riquesa singular en virtut de l'elevat nivell d'informació que aporten per comprendre la vinculació que es va establir entre les "societats envolupants" que van cobrir el Chaco Boreal des d'orient i occident, i les comunitats indígenes que es van instal·lar a la zona. A la col·lecció gràfica es retraten de manera significativa diverses "autoritats" que ens parlen de la manera com va tenir lloc el procés d'ocupació del Chaco Boreal, és a dir, l'expansió del que s'ha anomenat "societat envolupant".¹³ Aquestes autoritats no es redueixen a les estrictament militars, sinó que s'hi representen també religiosos regulars i seculars, és a dir, missioners i capellans; metges, farmacèutics i dentistes; infermeres de la Creu Roja..., tots ells "instruments" que certifiquen la asimetria, la jerarquia i la força d'una potència estatal que expressava amb la seva penetració territorial noves relacions socials de poder. En aquest sentit, el poder que s'exerceix sobre les poblacions indígenes no es limita a la submissió religiosa o econòmica, sinó que s'expressa en la integració en noves activitats bèl·liques que institucionalitzen al mateix temps l'ocupació del Chaco Boreal, una ocupació que fins llavors s'havia fet de manera fàctica a través d'actors privats: empreses, ordes reli-

giosos, comunitats estrangeres, agrimensors, notaris, etc.

La col·lecció confeccionada pel cirurgià ofereix un testimoni vital, ja que De Sanctis va ser el primer metge estranger a qui li van permetre arribar fins a la línia de foc. Així, mentre que el metge de Rosario va ingressar a la regió per fer-se càrrec de l'Hospital de Sang, és a dir, el lloc principal de socors destinat als soldats paraguaians ferits al front, els altres voluntaris, procedents de la resta del continent,¹⁴ van ser destinats als hospitals dels fortins de la rereguarda. De Sanctis va ser, doncs, un testimoni privilegiat: l'èxit del seu projecte d'enregistrar un instant de dolor i exposar-lo a la vista de tothom, és a dir, d'obtenir una impressió realista del front de batalla ("amb ferits destrossats, amb cadàvers horribles, on només hi falta l'olor pestilent, el mosquit que pica i les bales que xiulen"), va ser possible gràcies al permís que li va atorgar el govern paraguaià i al fet que es va emportar una càmera Zeiss Ikon d'origen alemany amb la qual va enregistrar escenes de la penetració al Chaco Boreal. El metge, conscient del "nou format bèl·lic" que representava la guerra del Chaco, va reivindicar la importància de la presència dels mitjans per a determinar i divulgar la veritat: quan al novembre del 1932 l'aviació boliviana va bombardejar l'hospital d'etapa d'Isla Poi, que estava emparat per la insígnia de la Creu Roja, De Sanctis va prendre una fotografia que va qualificar de "constància gràfica eloqüent" i la va fer arribar al diari *La Capital* per contrarestar la informació del Comando bolivià segons la qual "els aviadors no atacaven els hospitals de sang".

Per tant, l'àlbum fotogràfic oscil·la entre el reportatge fotogràfic i el registre personal de les vivències al Chaco, entre el treball periodístic sobre la guerra i els seus protagonistes directes, i l'elaboració d'un document biogràfic. Inclou cartes de soldats, benes, cants, així com còpies de les proclames que es van llançar des d'una esquadrilla d'avions bolivians sobre un sector ocupat per la Primera Divisió paraguaiana en la qual treballava el metge. Una de les proclames contenia una curiosa invitació a les tropes paraguaianes a abandonar els seus llocs i passar a l'enemic, que supo-

sadament tractava bé els presoners. La proclama de resposta que el tinent coronel Fernández va escriure prop del fortí bolivià Saavedra el 17 de desembre de 1932 en representació del Comando de la Primera Divisió, i que De Sanctis va qualificar d'“esberrany històric” perquè es va fer “en plena selva”, també figura entre fotografies i retalls de diaris.

Així mateix, De Sanctis va ser un dels primers a prendre contacte amb les poblacions indígenes que habitaven la zona. El seu relat gràfic comença amb un capítol titulat “Hacia el frente desde Rosario y Asunción hasta Puerto Casado”, que descriu l'entrada de les tropes paraguaianes al Chaco Boreal i gràcies al qual sabem que el metge va utilitzar el vapor *Washington*, que pertanyia a la companyia argentina de transport Mihanovich Limitada, que feia el trajecte entre Buenos Aires i Asunción, i que va monopolitzar durant dècades el trànsit comercial a la zona. Des de la capital paraguaiana el metge va agafar el canoner *Humaitá* per arribar a Puerto Casado, la localitat riberenca sobre el riu

Paraguai fundada el 1889 per l'empresa Carlos Casado, SA, que la va convertir en la sortida principal del quebratxo del Chaco, i que el 1932 va ser escollida com a seu del Comando de la Primera Divisió.¹⁵ A Puerto Casado el metge de Rosario hi va trobar una missió salesiana que s'havia fet càrrec d'una “tribu” formada per un centenar de persones.¹⁶ Per mostrar les condicions de vida d'aquestes poblacions que feia molt poc que s'havien sotmès a la “civilització” projectada per les empreses de taní i les missions catòliques, el metge va dissenyar un segon capítol titulat “En Puerto Casado: la toltería de indios”, que permet veure com cap altre aquesta primera generació d'indígenes *sana-panás* establerta a Puerto Casado, a 200 metres de la missió i empleada pels Casado-Sastre en l'empresa de taní i en la construcció del ferrocarril cap a l'interior del Chaco. El metge va prendre les fotografies del campament d'indis com un registre de l'activitat evangelitzadora de l'Església Missionera de San Ramon Nonat i, en particular, del salesià Livio Fariña, que va arribar a Puerto Casado amb dos avals: el de la Propaganda Fide del Vaticà i, sobretot, el de l'empresa de taní Carlos Casado, SA. Sobre la missió, que des de l'any 1938 s'anomena Missió Salesiana P. Livio Fariña, en honor

13. Sobre aquest concepte, vegeu BRAUNSTEIN, J.; MEICHTRY, N. (ed.). *Liderazgo, representatividad y control social en el Gran Chaco*. Corrientes: Editorial Universitaria de la Universidad Nacional del Nordeste, 2008.

14. JEFFS CASTRO, L. “Combatientes e instructores militares chilenos en la Guerra del Chaco”, *Universum*, 2004, volum 19, núm. 1, pàg. 58-85.

15. DALLA CORTE, G. “Redes y organizaciones sociales en el proceso de ocupación del Gran Chaco”, *Revista de Indias*, vol. LXVII, núm. 240, 2007, pàg. 433-467; DALLA CORTE, G. *Lealtades firmes. Redes de sociabilidad y empresas: la Carlos Casado, S.A. entre la Argentina y el Chaco paraguayano (1860-1940)*. Madrid: CSIC, en premsa, 2009.

16. El govern bolivià, per la seva banda, va afavorir l'ingrés de missioners oblats, com ha demostrat un membre d'aquesta comunitat: FRITZ, M. *Nos han salvado. Misión: ¿Destrucción o salvación?*. Quito: Abya-Yala, 1997; FRITZ, M. “Indígenas y la guerra del Chaco. El impacto de lo indecible”, a RICHARD, N. (comp.). *Mala guerra. Los indígenas en la Guerra del Chaco, 1932-1935*. Asunción-París: ServiLibro/ Museo del Barro/CoLibris, 2008, pàg. 149-170.

al primer missioner que hi va arribar amb l'aval del Vaticà, De Sanctis va escriure que es tractava de "l'obra de Don Bosco, orientada a civilitzar els indis de la regió".

El metge de Rosario va gaudir d'honors, prerrogatives, drets i obligacions pròpies dels militars de l'exèrcit nacional del Paraguai, i fins i tot va ser autoritzat a portar uniforme, una vestimenta amb la qual es va fer fotografiar al campament d'indis. La inclusió del retrat d'"un indi centenari nu i cec, que pica en un recipient beines de garrofa que menja amb un gran plaer" s'acompanya de la descripció de la tenda on viu, que descriu com "constituïda per un sol pla inclinat de troncs coberts per branques, draps i cuirs". Es percep la diferent integració de les tres generacions de *sanapanás* –una part de la família lingüística *enlhet-enenlhet* formada avui pels *enxet*, anomenats abans *llengua sud*, i els *enlhet*, aquests últims *angaité*, *sanapanás*, *guaná*, *toba maskoy* i *enenlhet*¹⁷ que vivien a la zona propera a l'empresa de taní: el metge va relatar que, "mentre que els homes joves treballen a la serradora i al port, els vells romanen al campament i preparen el menjar, constituït per restes de bovins que es bullen durant molta estona en calderes. Mentrestant, els nens i algunes dones reben instrucció o juguen als corredors de l'església".¹⁸

La missió, d'aquesta manera, interrompia la convivència autònoma del grup, distribuïa espacialment els homes i les dones, i garantia el proveï-

ment de mà d'obra masculina adulta a l'empresa Carlos Casado, dedicada a la producció i l'exportació de quebratxo i taní. Així mateix, l'activitat missional es concentrava a la població infantil i les dones a l'hora d'impartir nous coneixements, particularment les llengües espanyola i guaraní, que, juntament amb l'alemany, són a hores d'ara les llengües prioritàries a la regió. Amb la finalitat d'augmentar les diferències socials a Puerto Casado, el metge va voler incorporar dues imatges de soldats voluntaris de la Sanitat Militar, el més gran i el més jove. D'aquest últim va puntualitzar que "s'ha incorporat a la Sanitat Militar. Observeu com n'està, de ferm i seriós, en el seu paper" (imatges 3 [18] i 4 [19]). En tots dos casos, la seva finalitat va ser organitzar un discurs nacionalista sobre un territori de nova incorporació, o de jurisdicció discutida, però d'integració antiga en el projecte econòmic, en què s'incloguessin totes les generacions paraguaianes, des de la més jove fins a la més antiga. Al mateix temps, el metge va deixar fora d'aquesta condició nacional els indígenes encara "no civilitzats": així, després d'haver fotografiat un grup d'indígenes *sanapanás* de Puerto Casado, va remarcar que "aquests són els únics indis que hi ha al trajecte de la zona de guerra, i constitueixen una petita tribu d'uns cent individus. Els seus homes són aliens a la situació bèl·lica del país i no integren l'exèrcit paraguaià".

La diferència entre les tasques que duïen a terme els missioners salesians amb la comunitat indígena de Puerto Casado i les que feien els religiosos que acompanyaven l'exèrcit paraguaià es pot verificar, a més, per un altre element significatiu. Tot i que l'entrada militar de la Primera Divisió es va fer amb dos capellans oficials, aquests religiosos no es van fotografiar amb els indígenes "salvatges" sotmesos i en procés d'evangelització. Un dels capellans era el pare Valdez, que el metge va fotografiar quan es dirigia "a Puerto Casado a buscar correspondència per distribuir-la entre la tropa", i que va descriure com un "gran animador, actiu i decidit, malgrat tenir 55 anys". L'altre religiós, Sixto Zenón Ferreira, solia figurar a les fotografies amb un gran revòlver i tenia una tasca específica: ajudar a "morir bé" els soldats enviats per

6 (52)

6 (52)

l'Estat nacional paraguaià a aquella regió en disputa. Una imatge permet veure Ferreira mentre oficia una missa davant un moribund. De Sanctis va escriure: “[El capellà rector de Caraguatay] s’inclina [...] mentre, sota la sotana, s’hi endevina una gruixuda culata de pistola i a la bota porta un ganivet. També ell és paraguaià i la causa és santa”.

Així, mentre que les atribucions dels missioners cobrien l’evangelització indígena, les dels capellans paraguaians estaven legitimades per la “santedat” de la seva causa. Seguint aquesta línia, contrasten amb aquesta imatge, que podríem qualificar de “nacionalista”, les fotografies preses a la missió que dirigia el salesià italià Livio Fariña. En aquella missió no es fa cap referència als capellans catòlics que van acompanyar l’exèrcit paraguaià, la qual cosa assenyala una vegada més la divisió de tasques entre religiosos regulars i seculars. El metge, des d’un clar realisme positivista que s’expressa al llarg de la col·lecció fotogràfica, va concloure que els “indígenes ofereixen resistència al visitant a l’hora de ballar, cantar i ser fotografiats; però si se’ls obsequia amb un cigar a cadascun, incloent-hi les dones i els nens, i amb la influència dels seus civilitzadors, fan el que els ordenin”. S’observa, per tant, una gran distància entre una causa santa, la dels capellans i l’exèrcit, i una altra de civilitzadora, adreçada als indígenes.

El tercer capítol fotogràfic, titulat “Hacia el frente: desde Puerto Casado hasta el Fortín Boquerón”, i també el següent, “Desde el Fortín Boquerón hasta el Fortín Alihuatá”, permeten observar l’ingrés dels soldats paraguaians als camps de Saavedra i

les condicions físiques en què es trobaven els presoners que encara no s’havia enviat a Villa Hayes, la localitat que va servir per a concentrar els soldats bolivians capturats.¹⁹ Seguint les tropes, el metge va entrar al Chaco Boreal per Puerto Casado i va avançar cap a Saavedra passant pels fortins Casanillo, Palo Santo, Pozo Azul, Campo Buena Esperanza i Villa Imperial (Isla Poi), Arce i Alihuatá. El metge va il·lustrar aquesta entrada en un plànol de la instal·lació dels fortins de la zona de guerra del Chaco Boreal en què va identificar el trajecte amb vapor fins a Puerto Casado, el ferrocarril

17. Vegeu l’evolució i la composició del grup *enlhet-enenlhet* a VILLAGRA, R. “Los liderazgos enlhet-enenlhet: los cambios, las continuidades, las paradojas”, a BRAUNSTEIN, J. i MEICHTRY, N. (ed.). *Liderazgo, representatividad y control social en el Gran Chaco*. Corrientes: Editorial Universitaria de la Universidad Nacional del Nordeste, 2008, pàg. 117-132. Villagra assenyala que “no hi ha evidències detallades de com va tenir lloc l’èxode cap a aquests llocs [tallers de les companyies o dels ports de taní] abans de la guerra del Chaco”.

18. DALLA CORTE, G. “Puerto Casado: construcción del espacio local y empresas extractivas en el contexto de la guerra del Chaco”, a DALLA CORTE, G.; GARCÍA JORDÁN, P. i altres (coord.). *Poder local y poder global en América*. Barcelona: Publicacions de la UB, 2008, pàg. 363-377.

19. L’antic emplaçament conegut com a Nueva Burdeos i fins al 1879 com a Villa Occidental, situat davant d’Asunción quan es creua el riu Paraguai cap al Chaco. Vegeu l’obra de RODRÍGUEZ ALCALÁ, G.; CAPDEVILA, L. *Une colonie française au Paraguay: la Nouvelle-Bourdeaux*. París: L’Harmattan, 2005.

fins al quilòmetre 145 i l'ingrés amb camions, a peu, amb carretes i amb mules fins al fortí bolivià Saavedra, així com la ubicació dels fortins militars que els respectius estats en conflicte havien anat construint estratègicament els uns davant els altres. Aquests fortins van formar part de l'expansió de les "societats envolupants" sobre les terres indígenes. En l'organització de l'espai, el plànol mostra la ubicació dels fortins paraguaïans més importants (Villa Militar o Isla Poi, i Boquerón, així com Villa Hayes i Orihuela), que el metge va identificar amb un triangle i una bandera, i del costat bolivià els fortins d'Arce, Saavedra i Muñoz, connectats tots per mitjà de fortins menys importants i que en aquest últim cas només estaven marcats amb un cercle pintat de blau, sense bandera que donés sentit a l'ocupació "nacional" de tipus militar que dibuixava el metge. Trobem referències als soldats bolivians en altres llocs del relat. El metge fa servir una estratègia visual que és marcar amb creus aspectes en els quals pretenia atreure l'atenció dels observadors. Per exemple, va fer formar els presoners bolivians per fer-los una foto en la qual figuren treballant en les tasques de la carretera, prop del campament Troche. Sobre la imatge va marcar amb una creu els custodis paraguaïans, que portaven barret, per demostrar una vegada més la dificultat que podia tenir qualsevol observador a l'hora de distingir-los dels presoners bolivians, que només portaven visera.

A l'entrada al fortí Alihuatá, De Sanctis va concedir importància a les infermeres de la Creu Roja paraguaïana, entre les quals va identificar l'argentina Juana María Rosendo, "filla d'un gerent del banc"; María Elvira Montero de Vargas, "pertanyent a una distingida família de la societat paraguaïana, el seu pare va ser diputat durant alguns anys, i el seu oncle, president de la República", i, molt especialment, l'organitzadora i cap del Servei d'Infermeres, María Victoria Candia, que havia negociat la seva participació en la guerra amb Félix Estigarribia, en aquella època un simple major, durant una trobada entre tots dos a la ciutat de París, molts anys abans que es declarés la guerra. En aquesta entrada al Chaco, el metge va fer una referència molt positiva de la tasca d'aquestes

7 (116)

7 (116)

dones, però quan va tornar a Rosario va descriure els injustos privilegis de què gaudia el sector de l'oficialitat i les "infermeres aristocràtiques de la Creu Roja paraguaïana", per les quals només tres mesos abans havia demostrat una certa admiració.

3. Recursos indígenes

Els quatre capítols següents de la col·lecció s'apleguen sota l'epígraf "En el frente". El cinquè es titula "La Primera División del Ejército Paraguayo en los Campos de Saavedra"; el sisè, "La vida de campaña en el bosque"; el setè, "Bombardeos aéreos", i el vuitè, "La sanidad militar durante la batalla". En tots aquests capítols De Sanctis inclou imatges dels cementiris que poblen l'extensa zona del conflicte.²⁰ També és aquí on es fa referència a l'aprofitament dels coneixements i els recursos dels pobladors del Chaco. Per exemple, la companyia de sapadors, formada per pobladors originaris del Chaco, es retrata obrint un camí al bosc: "Són pràctics en aquesta tasca. Amb destrals i matxets de

mntanya tiren a terra els arbres que s'interposen per poder continuar la marxa [...] són veritables herois ignorats”.

Tres referències més indiquen l'aprofitament dels recursos i les poblacions indígenes: en primer lloc, l'aparició en escena dels *pahuichis* o *pahuiches*; en segon lloc, la descripció esbiaixada de l'obtenció d'aliments, particularment carn bovina, i, en tercer lloc, les referències als soldats pròpiament del Chaco, qualificats de criolls, que es podien identificar pel costum d'anar descalços.

Pel que fa a la primera referència, el grup militar que seguia De Sanctis es va protegir en *pahuiches* (*pahuichis*) indígenes, de manera que es posa de manifest l'aprofitament dels recursos indígenes o, quan no n'hi havia, la utilització dels coneixements dels soldats indígenes del Chaco, sobretot quant a la construcció de refugis. De Sanctis va escriure sota una fotografia: “Un *pahuiche* (en aimara) o *tuca-tuca* (en guaraní) o fossa per a protegir-se contra els bombardejos d'avions i d'artilleria”. La mosquitera de roba que utilitzava l'exèrcit podia ser travessada pels mosquits, però aquesta no era l'única raó per la qual s'utilitzaven els *pahuiches*. En general, aquest tipus de construcció de terra, palla i troncs (típica, per a alguns, de la zona del Chapare²¹ o de l'orient bolivià,²² i per a altres pròpia de l'estil guaraní)²³ servia per a protegir-se, com un casc, “contra una esquadrilla d'avions que llança bombes”. De Sanctis va actuar com a tinent assimilat i metge adjunt a la Primera Divisió a les ordres del tinent coronel Carlos José Fernández, que va qualificar d’“heroi autèntic del Chaco”. Fernández va reproduir l'informe que De Sanctis li va enviar després d'haver tornat a Rosario,²⁴ en el qual abunden detalls sobre la reutilització dels *pahuichis* “per a protegir-se contra l'artilleria i els bombardejos aeris; els *pahuiches* bolivians abandonats en les retirades o els *tuca-tucas* de les tropes mostren que es desplacen; si no fos per això, cap protecció, perquè falten pics i pales que, quan se'n demanen, són facilitats pel Comando, en general per a cavar sepultures”.²⁵ A la zona en disputa, que actualment està situada en jurisdicció paraguaiana i a la qual el metge es va referir com a “terra de ningú”, les construccions

8 (148)

indígenes, així com els recursos ramaders, van ser utilitzats pels exèrcits.

La segona referència té a veure amb l'alimentació dels soldats que van entrar al Chaco proveïts d'uniforme i armes, és a dir, amb poc menjar, tot i que hi surten retratades algunes mules transpor-

20. La descripció, a CAPDEVILA, L.; VOLDMAN, D. *War Dead, Western Societies and the Casualties of War*. Edimburg: University Press, 2006, pàg. 58 (1a ed., Editions Payot et Rivages, París, 2002).

21. SANABRIA, H. “The Discourse and Practice of Repression and Resistance in the Chapare”, a LÉONS, M.B. i SANABRIA, H. *Coca, Cocaine and the Bolivian Reality*. Albano: State University of New Cork Press, 1997, pàg. 169-194.

22. FUENTES, D. i altres. *Pobreza, descentralización y bosques en el norte amazónico boliviano*. Centro para la Investigación Forestal Internacional, 2005.

23. GREY POSTERO, N. *Now we are citizens, Indigenous Politics in Postmulticultural Bolivia*. Stanford: Stanford University Press, 2006, pàg. 62-63, pàg. 104.

24. FERNÁNDEZ, C.J. (coronel S.R.). *La guerra del Chaco, vol. III, Zenteno-Gondra, del 15 de abril al 11 de diciembre de 1933*. Buenos Aires: Talleres Gráficos Lumen, 1962, pàg. 12.

25. Vegeu Ordre de Batalla de la Primera Divisió i Efectiu aproximat, a FERNÁNDEZ, C.J. (coronel S.R.). Buenos Aires: Talleres de Impresora Oeste, *La guerra del Chaco, vol. II, Saavedra*, 1956, pàg. 101-102. L'Informe de Carlos de Sanctis titulat *El Servicio Sanitario de la Primera División durante las acciones de Saavedra, diciembre de 1932, por el Cap. H.C. Dr. Carlos de Sanctis*, citat per Fernández a l'obra esmentada, vol. II, pàg. 126-131 i pàg. 207-209.

tades amb ferrocarril. Alguns investigadors assenyalen que la carn consumida per l'exèrcit paraguaià provenia del bestiar expropiat a les comunitats indígenes. Al novembre del 1932, De Sanctis va escriure: "Per primera vegada mengem carn conservada i galeta pàtria. Prenem tereré, que és mate amb aigua freda, sense sucre i que es beu amb *bombilla*". Al començament de l'any següent, quan el metge va arribar al fortí Alihuatá, va fotografiar un indígena del Chaco que va presentar com un "vell crioll encarregat de conduir una *hacienda* per a l'exèrcit".

La tercera referència és la descripció dels costums d'alguns soldats originaris del Chaco, que treballaven per a les empreses de taní i les plantacions de mate, d'anar descalços: "Per anar més còmodes, els soldats posen les seves flassades i les sabates damunt el llom dels animals; aquí estan marcats amb una creu. Per això es veu molts soldats descalços; conserven el calçat sense usar, ja que prefereixen caminar més còmodes, sobretot els que procedeixen de plantacions i zones forestals". Així, De Sanctis presenta el Chaco Boreal com pobre, desèrtic, inhòspit, que feia impossible aplicar-hi les estratègies pròpies d'"els exèrcits rics o de maniobres en zones poblades, edificades". Una de les imatges porta un relat cruent del pes de l'es-

cassetat d'aigua al Chaco Boreal, una de les raons principals del triomf paraguaià i del desastre demogràfic de l'exèrcit bolivià. El metge va parlar d'"aigua tan dolenta que ningú a la vida civil faria servir ni tan sols per rentar-se els peus". En aquest infern verd i salvatge, que va fer que Gastón Gordillo parlés del Pilcomayo com d'un riu indòmit com l'indi *toba*,²⁶ es van declarar epidèmies (tifus, xarampió, escarlatina, paludisme, tuberculosi, verola) que van delmar els pobles indígenes. Un dels forts, el de Casanillo, es va habilitar com a hospital de malalties infeccioses, però De Sanctis només el va retratar de lluny, i no s'hi va atrevir a entrar de pas cap al camp de batalla.

4. Caure en "terra de ningú": reivindicacions i reclamacions com a legitimació d'una "causa justa"

A Boquerón, De Sanctis va fer una intel·ligent referència al significat de caure en "terra de ningú", és a dir, en un espai en disputa, no nacionalitzat, que, no obstant això, s'havia lliurat a un centenar d'empreses privades juntament amb les poblacions indígenes que l'habitaven. El metge va trobar al seu pas el cadàver d'un soldat bolivià que havia mort feia dos mesos i que, sorprenentment, la tropa no havia requisat. "Havia caigut en terra de ningú", va assenyalar sense miraments. I va concloure que la mort havia tingut lloc "mentre es disputava el terreny que tants morts i ferits havia costat a tots dos combatents". Així, la lluita pel "terreny", pel "territori", es va legitimar llavors com un conflicte nacional o entre estats nacionals, sense fer cap al·lusió als indígenes. L'infern verd del Chaco, terra de ningú, adquireix vida pròpia amb afirmacions múltiples que fan referència a la geografia, però no a la gent: "El bosc embullat ho envolta tot"; "Observeu que en totes aquestes fotos la muntanya espessa i impenetrable envolta tots els quadres"; "Que n'és, d'embullada, la selva del Chaco, impossible de penetrar si no s'hi obren camins amb matxets i ganivets de muntanya".

El novè capítol de la col·lecció, titulat "En el Campo Jordán: el ataque boliviano del 27 de di-

ciembre de 1932”, descriu les diferents pràctiques que es van dur a terme per identificar els paraguaians i els bolivians que el cos de Sanitat trobava a la línia del fortí bolivià Saavedra. El metge hi va incloure imatges dels cadàvers i en va assenyalar alguns aspectes. En primer lloc, les “requisas” practicades pels soldats paraguaians i per ell mateix per a obtenir armes, cartes, diners, roba o menjar. De Sanctis no va interpretar la requisita de béns considerats aptes per a les necessitats d’interès públic, que en realitat només pot practicar una autoritat competent, com a sinònim de profanació. Va escriure: “Al principi la tasca és antipàtica i repugnant. Després, com en totes les coses, t’hi habitues”. I va assenyalar: “Això no és profanar cadàvers [ja que, al cap i a la fi] si ells haguessin pogut, ens haurien deixat a nosaltres en les condicions que aquí veiem”. L’exèrcit, de la mateixa manera que el cos sanitari que l’acompanyava, era per al metge una “autoritat competent”, l’única legitimada per a agafar dels cossos dels morts tot allò que pogués ser útil. En segon lloc, l’estat d’ànim dels bolivians fets presoners al desembre del 1932, sobre els quals va escriure: “Ignoren quina sort els espera. Què pensen? Els afusellaran? Els perdonaran? Els assassinaran?”. A més, ens fa observar els custodis paraguaians numerats de l’1 al 3, i un soldat bolivià marcat amb el número 4, “amb la cara típica de l’aimara”. En tercer lloc, la manera com l’exèrcit, els responsables del cos sanitari i el capellà Sixto Zenón Ferreira solien assenyalar amb estaquetes el lloc on trobaven els soldats caiguts. En una seqüència fotogràfica presa a Saavedra, ob-

servem pobladors del Chaco que col·laboren amb aquestes autoritats i sostenen objectes que han requisat als morts bolivians. La hipòtesi de Rodrigo Villagra –formulada sobre la base dels suggeriments de Branislava Susnik– que durant la guerra els indígenes solien servir com a guies²⁷ es comprova en diferents fotografies (imatges 13 [196] i 14 [197]), algunes de les quals, com hem vist més amunt, indiquen la presència de “vells criolls” que condueixen el bestiar per a l’exèrcit. En quart lloc, la paradoxa que tant els paraguaians com els bolivians portaven medalles i escapularis que utilitzaven com a protecció religiosa. De Sanctis va assenyalar: “Porten la protecció del Totpoderós, segons les creences que professen, i maten a l’espera que la força divina els protegeixi”.

26. GORDILLO, G. “Un río tan salvaje e indómito como el indio toba: Una historia antropológica de la frontera del Pilcomayo”. *Desarrollo Económico, Revista de Ciencias Sociales*. Buenos Aires: Instituto de Desarrollo Económico y Social (IDES), núm. 162, vol. 41, juliol-setembre 2001, pàg. 261-280.

27. VILLAGRA, R. “Los liderazgos enlhet-enenlhet: los cambios, las continuidades, las paradojas”, a BRAUNSTEIN, J. i MEICHTRY, N. (ed.). *Liderazgo, representatividad y control social en el Gran Chaco*. Corrientes: Editorial Universitaria de la Universidad Nacional del Nordeste, 2008, pàg. 117-132.

Les imatges de les misses de campanya oficials en espanyol i guaraní pel capellà Ferreira, en un altar de campament al costat del quebratxo blanc, apleguen diversos actors, autoritats i interessos al Chaco. El capellà reforça la identitat nacional recordant als soldats “el gloriós passat històric del Paraguai”, els fa present “la causa justa que defensen” i formula “vots per l’èxit de l’exèrcit nacional”, i els convenç d’acceptar “la guerra amb Bolívia precisament per salvaguardar els nobles principis del dret contra la força bruta de la conquesta, sense altra llei perquè li convé la cosa aliena”. Així, el capellà oposa dret i poders de facto, *l’uti possidetis iure* (principi de delimitació de fronteres que va regular les jurisdiccions llatinoamericanes a partir del procés d’independències)²⁸ i la conquesta de territoris com a estratègia de sobirania. Per defensar les posicions paraguaianes, arenga els fidels amb aquestes paraules: “Si hem de dir la veritat, l’ambició desmesurada dels individus, els pobles i les nacions ha estat sempre la causa de la seva pròpia abjecció i roïndat; així quedarà Bolívia, sense cap altra grandesa que la pila de les seves ruïnes”. I conclou: “El triomf final serà nostre”.

La guerra va ser el moment en què es va forçar un contacte molt més gran, però la pregunta continua sent, en tot cas, i en funció dels nous plantejaments formulats per historiadors i antropòlegs, com es van relacionar els pobles indígenes, i les seves pràctiques, amb aquestes “societats envolupants” generades per la nacionalització del Chaco bolivianoparaguaià per part dels estats nacionals en construcció, en un període, i aquesta és una dada que no hem d’oblidar, en el qual el territori estava literalment privatitzat però no nacionalitzat.²⁹ Efectivament, al desè capítol fotogràfic, titulat “Combate de artillería. Navidad y Año Nuevo en el frente”, i també al següent, “El regreso: desde el Cañadón de la Muerte hasta el río Paraguay”, De Sanctis va descriure el fortí d’Alihuatá com la millor construcció boliviana a la “línia de fortins del sector Casado”, una afirmació que sorprèn perquè, després d’haver repetit incansablement que aquesta era una “terra de ningú”, el metge reconeix que el territori era a les mans de l’empresa Carlos Ca-

12 (195)

sado, SA. Els soldats es retraten portant els perrets amb mules i cavalls, o caminant amb dificultat (imatge 16 [222]), tot plegat en un espai pràcticament desconegut, però privat.

De Sanctis arriba a l’últim capítol del seu relat gràfic, titulat “Desde el infierno del Chaco hasta la perla del Atlántico”, en què descriu la tornada gràcies al salconduit que li van lliurar el coronel José Félix Estigarribia i el tinent coronel Carlos José Fernández. El metge va necessitar deu dies per a traslladar-se amb carreta i mula i salvar la distància que separava Saavedra de Punta Riel, l’extrem del ferrocarril de la societat anònima Carlos Casado, de manera que el metge no va fer altra cosa durant tot aquest temps que viatjar per les terres de l’empresa. Des d’aquí va passar a Puerto Casado, però va preferir no enregistrar ni els indígenes *maskoy* i *sanapaná* que habitaven el campament proper al taller de taní, ni la missió salesiana, ni els molls i les fàbriques de l’empresa de la família Casado. Malgrat el seu afany per separar aquestes dimensions del que succeïa amb l’exèrcit nacional, sinònim de la política estrictament estatal de “penetració” als territoris occidentals al riu Paraguai, les imatges incorporades a la col·lecció fotogràfica posen de manifest la presència d’habitants originals, de criolls que feien de guies o que transportaven recursos ramaders, i també l’aprofitament de les construccions del Chaco, sobretot el *pahuichi*.

El poder que s'estén al Chaco, visible en la manera com aquest Chaco es mostra a les fotografies de Carlos de Sanctis,³⁰ posa en evidència els límits de l'extensió d'una jurisdicció nacional que imposa noves pràctiques, noves normes i noves maneres de vincular les poblacions indígenes amb l'estat, en aquest cas amb dos estats que procuraven "envolupar" un mateix territori en disputar-se'n la jurisdicció, els recursos i les poblacions. La valoració que va fer de la guerra l'assistent de De Sanctis, un empleat del Banc Germànic d'Asunción anomenat Julio Ramírez, qüestiona precisament la conjunció de racionalitats, tant la dels estats enfrontats, que empenyien les seves fronteres cap a orient i cap a occident, com la dels pobles indígenes: "Ens veiem embolicats en una guerra per un tros de terra que queda en aquest continent, per causes d'ambició de territoris, que és una de les derivacions d'immoralitat nascuda a poc a poc en cervells i sentiments perversos que no saben el que costa formar una llar, ja que tan fàcilment s'afanyen a destruir-la".

5. Reflexions

Les imatges s'interpreten aquí no únicament considerant-ne la finalitat comunicativa, sinó també la condició de documents personals generats pels protagonistes de l'experiència, amb autonomia i valors propis més enllà de la representació

fotogràfica. El reportatge construeix una nova xarxa que s'institucionalitza per consolidar relacions socials, incloent en el concepte de ciutadania, per mitjà de la participació en les activitats militars, una població fins llavors exclosa. Per això intencionalment demostrar que les formes normatives no tan sols reflecteixen interessos socials, sinó també les expectatives posades en la resolució casuística emergent de la solució concreta als conflictes. És a dir, més enllà de la institucionalització del poder a través de normes i lleis (una temàtica que s'analitza als estudis sobre la guerra del Chaco), aquest treball s'interessa particularment per descriure el control d'espais geogràfics i socials en un moment puntual del conflicte bèl·lic a través d'una col·lecció fotogràfica dissenyada per demostrar que l'"autoritat" nacional paraguaiana es va estendre sobre un territori en disputa, un espai considerat fins llavors "desèrtic" o "fronterer", per no dir "incivilitzat", tot i que es va privatitzar mig segle abans. És a dir: que el poder es va construir legitimant l'ocupació i utilitzant els mateixos recursos indígenes, i presentant, a més, aquestes poblacions lo-

28. Aquest principi va ser adoptat per Colòmbia, l'Equador, el Perú, Bolívia i Xile al Congrés de Lima del 1847. Significava que els estats independents continuarien posseint els territoris que posseïen durant la colònia, ajustant-ne les fronteres a les demarcacions fetes per la monarquia espanyola fins al 1810. No eren reconegudes pel dret les ocupacions violentes o il·lícites; a GANDÍA, E. de. *Historia del Gran Chaco*. Buenos Aires: Juan Roldán y Compañía Editores, 1929, pàg. 199-200.

CAMPERO, N. *La Guerra en el Chaco Boliviano: los títulos de dominio, la agresión, la política internacional, Derecho y ética guerrera, el triunfo militar, Apéndice: Repercusión en Jujuy. Síntesis de algunos artículos y comentarios dados a la publicidad en Jujuy en septiembre de 1933*. Jujuy: Imprenta San Francisco, setembre del 1933; ALAIZA, M. (coronel). *Los derechos de Bolivia sobre el Oriente y el Chaco Boreal*. La Paz: Litografías e Imprentas Unidas, 1928.

29. He formulat aquesta hipòtesi a DALLA CORTE, G. *Lealtades firmes. Redes de sociabilidad y empresas: la Carlos Casado, S.A. entre la Argentina y el Chaco paraguayo (1860-1940)*. Madrid: CSIC, en premsa.

30. La col·lecció es conserva al Museu Històric Provincial de Rosario Julio Marc, de la mateixa manera que la resta d'àlbums fotogràfics elaborats per Carlos de Sanctis.

cals semisedentàries com un “camp” factible per dominar, civilitzar i sotmetre amb el pretext d’estendre el poder estatal, al mateix temps que s’assegurava que col·laboressin davant l’exèrcit contrari.³¹

Tot i que els anys de la guerra van ser crucials perquè van fer necessaris vincles entre els indígenes i les societats envolupants,³² són els cinquanta anys previs al conflicte, és a dir, els de la privatització de les terres, els que permeten definir i valorar les relacions que les poblacions indígenes, fins llavors al marge del procés econòmic i polític, van teixir amb els representants d’empreses de taní, missions catòliques, exploradors, colons menonites, viatgers, cambristes, policies, agrimensors, etc. que van visitar la zona i hi van deixar diferents empremtes.³⁴ La vinculació amb aquests nous agents va conduir a definir un “lideratge transaccional”, concepte teoritzat per Suskin i reprès per Braunstein i Cordeu pel qual noves modalitats transaccionals del poder polític van permetre als grups indígenes relacionar-se amb les societats envolupants que van estendre les seves influències³⁵ i van afavorir que es creessin prefectures lligades a noves funcions (econòmiques, sacerdotals, mà-

giques, bèl·liques, restabliment de llaços socials) que s’exigien als indígenes del Chaco.³⁶

Els últims anys, particularment des de la guerra del Chaco, ha tingut lloc, com ha afirmat recentment Braunstein, una “superposició de sistemes normatius”³⁷ en virtut de la proliferació de veus externes i envolupants que impacten a les societats indígenes.³⁸ Capdevila, Combès i Richard i altres han obert un camp d’anàlisi nou i important en referir-se a l’oblit de què han estat objecte els indígenes a l’hora d’abordar la guerra del Chaco – en part per l’ocultació que n’ha fet la mateixa antropologia–,³⁹ així com a la poca atenció prestada pels antropòlegs a les transformacions introduïdes per les dues societats envolupants en conflicte sobre les poblacions indígenes que vivien a l’àrea i que fins llavors havien quedat a les fronteres, al marge, del projecte nacionalitzador.⁴⁰ Per això, des de la història proposem tenir en compte el procés històric i la seva llarga durada, observar de manera conjunta les possibilitats que obren l’antropologia i la història jurídiques com a àmbits crucials per comprendre les societats estudiades, sempre en perspectiva de conflicte,⁴¹ i analitzar el teixit de normes i pràctiques que van habilitar la reorga-

15 (207)

31. Recordem que, com ha assenyalat Mann, “les qüestions de producció econòmica, de significat, de defensa armada i de solució judicial no són del tot independents les unes de les altres”. En la seva interacció, en la seva mútua necessitat, Mann afirma que “un conjunt donat de relacions de producció exigeix uns supòsits ideològics i normatius comuns, així com la defensa i una regulació judicial”; a MANN, M. *Las fuentes del poder social*. Madrid: Alianza, 1991, tom 1, *Una historia del poder desde los comienzos hasta 1760 d.C.*, pàg. 32.

32. En aquest sentit, vegeu particularment l'estudi que Richard va dedicar a l'aprofitament que l'Estat paraguaià va fer dels treballs del militar rus J. Belaieff amb els indígenes guies *chamacocos*: RICHARD, N. “Los baqueanos de Belaieff. Las mediaciones indígenas en la entrada militar al Alto Paraguay”, a RICHARD, N. (comp.) *Mala guerra. Los indígenas en la Guerra del Chaco, 1932-1935*. Asunción-París: ServiLibro / Museo del Barro / CoLibris, 2008, pàg. 291-331; text reproduït a BRAUNSTEIN, J. i MEICHTRY, N. (ed.). *Liderazgo, representatividad y control social en el Gran Chaco*. Corrientes: Editorial Universitaria de la Universidad Nacional del Nordeste, 2008, pàg. 69-87.

33. Vegeu, per al cas de Puerto Casado, COMINGES, J. de. *Obras escogidas de Don Juan de Comínges*, amb la seva biografia per Matías Alonso Criado. Buenos Aires: Casa Editora de Juan A. Alsina, 1892.

34. DALLA CORTE, G. “Asociaciones y redes sociales en el proceso de ocupación del espacio americano: el español Carlos Casado del Alisal entre la Pampa argentina i el Cha-

co paraguayo”, a BONAUDO, M.; REGUERA, A. i ZEBEIRO, B. (coord.). *Las escalas de la historia comparada. Dinámicas sociales, poderes políticos y sistemas jurídicos*. Buenos Aires: Miño & Dávila Editores, 2008, pàg. 67-97.

35. BRAUNSTEIN, J. “Muchos caciques y pocos indios. Conceptos y categorías del liderazgo indígena chaqueño”, a BRAUNSTEIN, J. i MEICHTRY, N. (ed.). *Liderazgo, representatividad y control social en el Gran Chaco*. Corrientes: Editorial Universitaria de la Universidad Nacional del Nordeste, 2008, pàg. 5-32.

36. Per al cas *chamacoco*, vegeu l'estudi del canvi a les prefectures a CORDEU, E.J. “La transformación de los esquemas políticos de los indios chacococ en el contexto interétnico”, a BRAUNSTEIN, J. i MEICHTRY, N. (ed.). *Liderazgo, representatividad y control social en el Gran Chaco*. Corrientes: Editorial Universitaria de la Universidad Nacional del Nordeste, 2008, pàg. 45-67.

37. BRAUNSTEIN, J. “Muchos caciques y pocos indios. Conceptos y categorías del liderazgo indígena chaqueño”, a BRAUNSTEIN, J. i MEICHTRY, N. (ed.). *Liderazgo, representatividad y control social en el Gran Chaco*. Corrientes: Editorial Universitaria de la Universidad Nacional del Nordeste, 2008, pàg. 5-32.

38. En el cas del Chaco Boreal això és altament significatiu si pensem, com ens recorda Bernd Fischermann, que “la legislació paraguaiana concedeix als indígenes el dret a fer valer el seu dret consuetudinari si la part afectada hi està d'acord”. FISCHERMANN, B. “La organización sociopolítica tradicional y actual entre los ayoréode del Chaco Boreal”, a BRAUNSTEIN, J. i MEICHTRY, N. (ed.). *Liderazgo, representatividad y control social en el Gran Chaco*. Corrientes: Editorial Universitaria de la Universidad Nacional del Nordeste, 2008, pàg. 89-110.

39. COMBÈS, I. *Etno-historias del Iso: Chané y chiriguano en el Chaco boliviano (siglos XVI a XX)*. La Paz: IFEA, 2005.

40. CAPDEVILA, L.; COMBÈS, I.; RICHARD, N. “Los indígenas en la Guerra del Chaco. Historia de una ausencia y antropología de un olvido”, a RICHARD, N. (comp.). *Mala guerra. Los indígenas en la Guerra del Chaco, 1932-1935*. Asunción-París: ServiLibro / Museo del Barro / CoLibris, 2008, pàg. 13-65. Afirmen els autors a la pàg. 37 que, “com en altres regions del planeta, en aquelles dècades l'etnografia avançava juntament amb un exèrcit de colonització del qual va decidir no parlar: en aquest sentit se la va poder acusar de ser una ciència colonial, i en aquest sentit també al Chaco va participar del projecte colonitzador de l'estat nacional”.

41. ASSIER-ANDRIEU, L. *Le Droit dans les Sociétés Humaines*. París: Nathan, 1996. També vegeu KROTZ, E. “Sociedades, conflictos, cultura y derecho desde una perspectiva antropológica”, a KROTZ, E. (ed.). *Antropología jurídica: perspectivas socioculturales en el estudio del derecho*. Anthropos / Universidad Autónoma Metropolitana, pàg. 13-50.

nització dels grups indígenes, fins llavors al marge del procés estatal, i que van fer emergir noves formes d'organització després de la guerra.

A hores d'ara, quan els testimonis del conflicte pràcticament estan desapareixent, l'antropologia s'esforça a recuperar els testimonis dels protagonistes de la guerra del Chaco,⁴² mentre la història, interessada a analitzar els processos i els conflictes, també procura abordar el passat per donar elements parcials als actors que reclamen ser reconeguts a l'escenari econòmic, religiós i polític. La Declaració dels Drets dels Pobles Indígenes, aprovada per l'Assemblea General de l'ONU el 13 de setembre de 2007, els reconeix drets individuals i col·lectius, entre els quals hi ha el dret a viure amb dignitat; a conservar les seves institucions, cultures i tradicions; a no patir cap discriminació; a la lliure determinació, i a participar en la vida política, econòmica, social i cultural de l'estat. Precisament aquest aspecte és un dels punts centrals a l'hora de considerar els drets indígenes pel que fa a les terres, els recursos i els mitjans de subsistència: el document reconeix que els grups desposseïts d'aquests drets poden obtenir una reparació justa i equitativa. Al Chaco, mentre que fins ara la guerra interessava només com un conflicte entre estats que volen afirmar i/o construir la seva sobi-

rania, com si en aquell extensíssim territori no hi hagués hagut actors previs (per això fins avui s'ha popularitzat l'expressió desert o infern verd, salvatge), els pobles indígenes que fan sentir les seves veus lluiten perquè se'ls consideri portadors de drets i normes, institucions, sistemes polítics propis i respectables, en una reclamació unísona de justícia. Així mateix, imposen racionalitats diferents pel que fa a l'ús dels recursos i els territoris.

42. En aquest sentit, UNRUH, E.; KALISCH, H. "Salvación-¿rendición? Los enlhet y la Guerra del Chaco", a RICHARD, N. (comp.). *Mala guerra. Los indígenas en la Guerra del Chaco, 1932-1935*. Asunción-París: ServiLibro / Museo del Barro / CoLibris, 2008, pàg. 99-123; VILLAGRA, R. "Nanek añ'a kempohakme o en aquel tiempo de los enojados. Testimonios de los angaité sobre la Guerra del Chaco", a RICHARD, N. (comp.). *Mala guerra. Los indígenas en la Guerra del Chaco, 1932-1935*. Asunción-París: ServiLibro / Museo del Barro / CoLibris, 2008, pàg. 67-98.